

Gönderim Tarihi: 13.07.2016

Kabul Tarihi: 12.10.2016

ARDAHAN VE ÇEVRESİNDEKİ URARTU YAZITLARI IŞIĞINDA BÖLGENİN M.Ö. I. BİNDEKİ SİYASAL DURUMU

The Political Situation At B.C. 1000 Of In The Light Of Ardahan And Its
Surrounding Urartian Inscriptions

Gökhan KALMIŞ

Doktorant, Adnan Menderes Mah. Seyda
Sok. Binton İnşaat 4B Blok,
Palandöken/ERZURUM
gokhan_kalmis@hotmail.com
Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Ardahan, Doğu Anadolu bölgesinin Erzurum-Kars bölümü sınırları içerisinde yer almaktadır. Anadolu'yu Kafkaslar'a bağlayan önemli kavşak noktalarından birini oluşturmaktadır. Kafkaslar'dan Çıldır'a gelen yol, Ardahan-Göle-Oltu-Tortum yolu ile Erzurum'a ulaşmaktadır. Ardahan- Erzurum arasındaki tarihi yollardan biri de Ardahan-Göle-Oltu-Narman-Tortum-Erzurum yoludur. Bu yol güzergâhları, eskiçağdan itibaren kullanılmıştır. Bölge, M.Ö. IV. binden itibaren Karaz Kültürü'nün hâkimiyeti altındadır. M.Ö. I. binde Ardahan ve çevresinde Diauehi Krallığı'nın egemen olduğu görülmektedir. Yine M.Ö. I. binde (M.Ö. 9-6. yüzyıl) bölgede önemli bir güç haline gelen Urartular, Diauehi Krallığı üzerine seferler düzenlemişlerdir. Bu seferler hakkındaki bilgileri, Urartuların bölgede inşa ettirmiş olduğu yazılardan edinmekteyiz. Çalışmamızda, bu yazıtlar ışığında bölgenin M.Ö. I. bindeki durumu incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ardahan, Urartu, Urartu Yazıtları, Transkafkasya, Siyasi Tarih

Abstract

Ardahan is located with in the boundaries of the Erzurum-Kars section of eastern Anatolia region. It forms one of the important intersection point connect to Anatolia to Caucasian. The way from the Caucasian to the Çıldır reaches to Erzurum with Ardahan-Göle-Oltu-Tortum. One of the historical ways between Ardahan and Erzurum is route Ardahan-Göle-Oltu-Narman-Tortum-Erzurum to. These area are under the domination of Karaz Culture from the oldest ancient times 4000 B.C. Also it seen that region Diauehi Kingdom of dominant power in the surrounding. When Urartian become stronger in the area B.C. 1000 (B.C. 9-6 century) they organized expeditions on the Diauehi Kingdom. The information about these voyages we learn that from the inscriptions that Urartian. In this article these inscription shown that of region situation was examined at B.C. 1000.

Keywords: Ardahan, Urartian, Urartian Inscriptions, Transcaucasian, Political History

GİRİŞ

Ardahan, Anadolu'nun kuzeydoğusunda, 41° 36' 13" kuzey, 40° 45' 24" güney enlemleri ve 42° 25' 43" batı 43° 29' 17" doğu boylamları arasında, 1829 m. rakımda yer almaktadır. Ardahan'ın yüzölçümü, 496.700 km²'dir. İlin kuzeydoğusunda Gürcistan, Ermenistan; güney ve güneydoğusunda Kars; güneybatısında Erzurum ve batısında Artvin illeri bulunmaktadır (Ateşoğulları-Yıldırım, 2003, s. 2; Ardahan Çevre Durum Raporu 2012, 2013, s. 10). Ardahan ili; Göle, Hanak, Damal, Çıldır ve Posof ilçelerinden meydana gelmektedir.

Ardahan Ovası (1850 m.) 180 km²'lik alanıyla ilin en büyük ovasıdır. Geniş çayırıkların görüldüğü Ardahan Ovası'nın ortasından Kür Nehri geçmektedir. İlin, önemli ovalarından bir diğeri 2000 m. yükseklikte bulunan Göle Ovası'dır. Üzerinde, Göle ilçe merkezinin kurulu olduğu ova, 150 km²'lik bir alana sahiptir. Bunların yanı sıra daha küçük alana sahip olan Hanak Ovası (20 km²) ve Hoçuvan Ovası (14 km²) ilin diğer ovalarıdır. Bölgenin yüksek rakıma sahip olması ve yüzey şekillerinin değişiklik göstermesi, il genelinde karasal iklimin görülmesine ve kışların uzun, sert ve kar yağışlı geçmesine sebep olmaktadır. İlin batı ve kuzey kesimlerinde ise Karadeniz iklim özellikleri hakimdir. Bu özellik, bitki örtüsünde de değişikliklere sebep olmaktadır. Özellikle Posof ilçesi ile Artvin'e komşu olan bölgelerde ormanlık ve çalılıklara rastlanırken, diğer yerlerde çayır ve meralar yoğunluk kazanmaktadır. İl genelinde alpin alanlar, Ardahan'ın batısındaki Yalnızçam sıralarından Transkafkasların yamaçlarına kadar görülmektedir. Güneyde ise Allahuekber Dağları üzerinden Çıldır volkanik bölgesine uzanmaktadır. Ardahan ve çevresindeki ormanlık alanlar, 1700 m.'den itibaren başlamaktadır (Ateşoğulları-Yıldırım, 2003, s. 25; Değe, 2003, s. 25; Esen, 2010, s. 9).

Ardahan, Güney Kafkasya ile Anadolu arasında köprü görevi gören ve Anadolu'yu Kafkaslar'a bağlayan önemli kavşak noktalarından biridir. Kafkaslar'dan gelen yollar, Çıldır-Ardahan-Erzurum üzerinden Anadolu'nun içlerine açılmaktadır. Kafkaslar'dan Çıldır'a gelen yol, Ardahan-Göle-Oltu-Tortum yolu ile Erzurum'a ulaşmaktadır. Ardahan-Erzurum arasındaki tarihi yollardan biri de Ardahan-Göle-Oltu-Narman-Tortum-Erzurum yoludur. Ayrıca son dönemlerde yapılan bilimsel araştırmalar, Erzurum-Ardahan arasındaki tarihi iki yolun varlığını ortaya koymuştur. Bu yollardan birincisi, Erzurum-Pasinler-Bardız-Şenkaya-Göle-Ardahan yolu, ikincisi ise Erzurum-Pasinler-Horasan-Şenkaya-Göle-Ardahan yoludur. M.Ö. I. binde Urartular zamanında kullanılan bu yollar, İran yaylalarından gelip Kuzeydoğu Anadolu'nun kuzeyine ulaşan yollar olarak da dikkat çekmektedir (Ceylan,

N. 2016, s. 656 vd.; Ceylan, A.-N. Ceylan, 2016, s. 11; Ceylan-Günaşdı, 2016, s. 2).

Kuzeydoğu Anadolu'yu, Doğu Karadeniz'e bağlayan önemli kavşak noktalarından olan Ardahan-Şavşat-Artvin üzerinden Borçka-Hopa-Arhavi-Fındıklı-Pazar-Çayeli-Rize yol güzergâhı da oldukça büyük önem arz etmektedir. Ayrıca Ardahan'ı Artvin'e bağlayan Ardahan-Ardanuç-Artvin güzergâhı da, Ardahan'ı Karadeniz'e bağlayan diğer bir önemli yol sistemidir.

Kaynağını Göle ilçesindeki Merdiniz Düzlüğü'nde bulunan dağlardan alan Kür Nehri, Ardahan için büyük önem arz etmektedir. Ardahan'da Kür Nehri dışında; Doğu Anadolu bölgesinin Van Gölü'nden sonra en büyük göl olma özelliğine sahip olan Çıldır Gölü, Aktaş (Hozapın) Gölü, Ayı Gölü, Karagöl (Vakla Gölü), Balık Gölü, Kanlı Göl, Ayaz Göl, Sagre'nin Gölleri, Davar Gölü ve Arile (Balık) Gölü önemli su kaynakları arasında gösterilebilir.

Bölgede önemli bir güç olarak, M.Ö. I. binde ortaya çıkan Urartular¹, M.Ö. XIII. yüzyılın ilk çeyreğinden M.Ö. VI. yüzyılın başlarına kadar, batıda Karasu-Fırat, kuzeyde Kuzey Ermenistan Dağları, doğuda İran Azerbaycan'ında yer alan Savalan Dağları, güneyde ise Zagros Dağları ile birleşen Doğu Toroslar arasında kalan geniş coğrafyaya hakim olmuşlardır (Tarhan, 1978, s. 5; Salvini, 2006, s. 25; Salvini, 2011, s. 82; Pımarcık, 2014, s. 36).

Urartu Krallığı'nın siyasi tarihi iki devrede incelenmektedir. "Uruatri ve Nairi Konfederasyonları" olarak bilinen birinci devre, bilim adamları tarafından, "Urartu'nun Beylikler Dönemi"², "Urartu'nun Arkaik Çağı"³, "Urartu'nun Prehistoryası"⁴, "Urartu'nun Proto Tarihi"⁵ veya "Kavimler Birliği"⁶ olarak adlandırılmakta olup, M.Ö. XIII. yüzyıl ile M.Ö. IX. yüzyıllar arasında kapsamaktadır. İkinci devre ise "Urartu Devleti" olarak isimlendirilen ve M.Ö. IX-VI. yüzyıllar

¹ Tevrat'ta "urt", Asur kaynaklarında "Urartu", Babil kaynaklarında ise "Uraştu" olarak bahsedilen halk, kendisini Biainili (Vanlı) olarak isimlendirmektedir. Bkz. Balkan, 1985, s. 517; Sevin, 2005, s. 69.

² Çilingiroğlu, 1994, s. 24; Çilingiroğlu, 2011, s. 167; Pımarcık, 2012, s. 460; Pımarcık, 2014, s. 36.

³ Tarhan, 1978, s. 85; Tarhan, 1980, s. 70; Ceylan, 1994, s. 167; Tarhan, 2011, s. 60; Pımarcık, 2012, s. 460.

⁴ Salvini, 2011, s. 78.

⁵ van Loon, 1966, s. 6; Salvini, 1967, s. 32; Tarhan, 1978, s. 5 vdd.; Tarhan, 1980, s. 70.

⁶ Piotrovskii, 1969, s. 43.

arasını kapsayan dönemdir (Tarhan, 1978, s. 6; Tarhan, 1980, s. 70 vd.; Pmarcık, 2014, s. 36).

M.Ö. II. binde Hurri-Mitanni devletinin parçalanıp tarih sahnesinden çekilmesi neticesinde, Assur devleti ile Doğu Anadolu arasında bulunan tampon bölge ortadan kalkmıştır. Bu olaydan sonra Assur Devleti, demir ve bakır gibi hammadde kaynakları ile hayvan sürüleri açısından zengin bir bölge olan Doğu Anadolu üzerine seferler düzenlemeye başlamıştır. Doğu Anadolu'da bulunan feodal beyler, aralarında birleşip Assur tehlikesine karşı güç birliği yaparak **“Uruatri ve Nairi Konfederasyonu”**nu meydana getirmişlerdir (Salvini, 1967, s. 17; Munr-Rankin, 1973, s. 274 vd.; Tarhan, 1978, s. 85; Frankel, 1979, s. 7 vd.; Tarhan, 1980, s. 70 vd.; Pehlivan, 1984, s. 76 vd.; Pehlivan, 1991, s. 22 vd.; Çilingiroğlu, 1994, s. 27 vd.).

M.Ö. IX. yüzyılda, Van Gölü ve çevresinde dağınık halde bulunan beylikler, yavaş yavaş merkeziyetçi bir yapıya kavuşmuşlardır⁷. Urartu Devleti'nin kuruluş dönemi hakkındaki bilgiler Asur kayıtlarında yer almaktadır. Salmanassar III (M.Ö. 858-824)'ün M.Ö. 858 yılında Urartu üzerine yapmış olduğu sefer hakkındaki bilgileri hem yazıtlardan hem de 1878 yılında Ninive'nin güneydoğusunda, İmgur-Ellil isimli eski bir kentin harabelerinde tespit edilmiş olan Balavat kapılarındaki tasvirlerden edinmekteyiz.

Urartu Krallığı'nda yazıtlar farklı amaçlar için yazılmışlardır. Urartu yazıtlarını amaçları açısından Zafer Yazıtları, Adak Yazıtları, Yapı Yazıtları, Kanal Yazıtları, Depo Yazıtları ve Lanet Yazıtları olmak üzere altı gruba ayırmak mümkündür⁸.

Ardahan ve çevresinde, Urartu Devleti'ne ait önemli yazıtlar tespit edilmiştir. Tespit edilen bu yazıtlardan biri Hanak (Ortakent) Yazıtı'dır (Foto. 1). Yazıt, Ardahan ili, Hanak ilçesinin 6 km. doğusunda, Ortakent'in ise 2-3 km. kuzeyinde bulunmaktadır. İlk olarak A. Dinçol tarafından tespit edilen yazıt, Urartu Kralı Argiştı I (M.Ö. 786-764) dönemine tarihlendirilmektedir. Yazıtta şu ifadeler yer almaktadır (Dinçol, A. M.-B. Dinçol, 1992, s. 109-117; Payne, 1993, s. 57; Payne, 2006, s. 185 vd.):

“Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı. Düşman ülkesi olan Tarih Ülkesi'ni ele geçirdi ve ... de ele geçirdi. (Onları) Argiştı önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlüdür. ... Minua oğlu Argiştı sefere çıktı. Tanrı Haldi

⁷ Urartu Devleti'nin kuruluş aşaması ile ilgili geniş bilgi için bkz. Belli, 1982, s. 151 vd.; Tarhan, 1982, s. 69-114; Bilgiç, 1984, s. 39; Balkan, 1985, s. 515; Tarhan, 1986, s. 285-301; Çilingiroğlu, 1994; Çilingiroğlu, 1997, s. 1 vdd.

⁸ Detaylı bilgi için bkz. Payne, 2006, s. 4 vd.; Ceylan, A.-N. Ceylan, 2015, s. 12.

önden gitti. Argiști der ki: Taria Ülkesi'ni ele geçirdim, ... Huşa Ülkesi'ne kadar ve Bia Ülkesi'ne kadar ilerledim ve Aşgalaşi Ülkesi'ne gittim. Tanrı Haldi'nin buyruğuyla Argiști der ki: Diauehi Ülkesi'nin kralı önümde göründü ve (haraç) verdi(?). Ahuria Şehri ... dışarıya attım. ... Qu[Juni Şehri'ni ... Orada 72.080 besili büyükbaş hayvan, 7.000 ... 11 ... Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 6 kale yerle bir ettim ve 50 şehir yaktım. Minua oğlu Argiști, güçlü kral, Biainili Ülkesi'nin kralı, Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır. Her kim bu steli tahrip ederse tanrı Haldi ve tanrı Quera (onu) güneş ışığından yoksun etsinler”.

Sefer yazıtı olan Sarıkamış Yazıtı, bize çok kıymetli bilgiler sunmaktadır. Ancak bu kıymetli bilgilerin çoğu, yazıtın aşırı derecede tahrip olmasından dolayı günümüze kadar ulaşmamıştır.

Yazıtların dışında, bölgede Urartu dönemine tarihlendirilen merkezler arasında Ardahan'da; Kinzi Kalesi⁹, Tepeler (Konk) Köyü Kalesi II¹⁰, Darboğaz Barajı¹¹, Sengertepe Kalesi¹², Kalecik Kalesi¹³ ve Yeniköy Yerleşmesi¹⁴; Kars'ta Angut Kalesi (Sulakbahçe)¹⁵, Duraklı Yarbaşı Kalesi¹⁶, Atayurt-Kalecik Kalesi¹⁷, Hasan Kalesi¹⁸, Kuyucuk Kalesi¹⁹, Yalçınlar Yerleşmesi²⁰, Köroğlu²¹ ve Yumrutepe Kalesi²² örnek olarak gösterilebilir.

SONUÇ

Ardahan, tarihin en eski dönemlerinden itibaren yerleşim görmüştür. Ardahan ve çevresi, Kafkaslar'ın Anadolu'ya açılan kapısıdır. Çıldır'dan Gürcistan'a açılan Aktaş sınır kapısı, Çıldır-Damal-Posof yolu ile Gürcistan'a açılan Türkgözü sınır kapısı, bölgenin eski zamanlardan beri önemli ulaşım

⁹ Gündoğdu, 2000, s. 55; Kozbe-Ceylan vd. 2008, Kinzi Kalesi.

¹⁰ Kalmış, 2017: 124 vd.

¹¹ Belli, 1999, s. 276; Kozbe-Ceylan vd. 2008, Darboğaz Barajı; Ceylan, A. -N. Ceylan, 2016, s. 102.

¹² Bingöl, 2003, s. 169; Kozbe-Ceylan vd. 2008, Sengertepe Kalesi; Ceylan, A.-N. Ceylan, 2016, s. 101.

¹³ Gündoğdu, 2000, s. 59 vd.; Kozbe-Ceylan vd. 2008, Kalecik Kalesi.

¹⁴ Çelik, 2013, s. 77.

¹⁵ Ceylan, 2015, s. 133.

¹⁶ Ceylan, 2015, s. 137.

¹⁷ Ceylan, 2015, s. 139.

¹⁸ Ceylan, 2015, s. 236.

¹⁹ Ceylan, 2015, s. 273.

²⁰ Ceylan, 2015, s. 275.

²¹ Ceylan, 2015, s. 180.

²² Ceylan, 2015, s. 278.

noktalarını oluşturur. Bu sınır kapıları, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan ülkeleri ile olan ticaret ilişkilerini de meydana getirmektedir.

M.Ö. IV. binden itibaren Karaz Kültürü ve Hurri topluluklarının egemen olduğu bölgede, M.Ö. I. binde bölgede Diauehi ve onların sahip oldukları topraklara sık sık seferler düzenleyen Urartu hakimiyeti görülmektedir. M.Ö. IX. yüzyılda bölgede bulunan beylikler, Assur tehlikesine karşı tek bir çatı altında birleşerek Urartu Devleti'ni oluşturmuşlardır. Urartu Devleti tarafından bölgede önemli kaleler, sulama sistemleri, kaya mezarları ve yazıtlar vs. inşa edilmiştir.

Urartular, yazıtları birçok amaç için yazmışlardır. Ardahan ve çevresinde tespit edilen, Urartu yazıtlarının, sefer yazıtı olduğu görülmektedir. Bu yazıtlarda, Urartu Devleti'nin yapmış olduğu seferler neticesinde ele geçirilen topraklar, ganimetler ve esirler ile alakalı bilgiler verilmiştir.

Bölge tarihi için oldukça önemli olan bu yazıtlar, bölgedeki Urartu faaliyetleri hakkında bilgiler edinmemizi sağlamaktadır. Ardahan ve çevresinde tespit edilen Urartu yazıtları, bölgedeki Urartu varlığını kanıtlar niteliktedir. Ayrıca bölgede yapılacak detaylı araştırmalar neticesinde yeni yazıtların tespit edilebileceğini düşünmekteyiz.

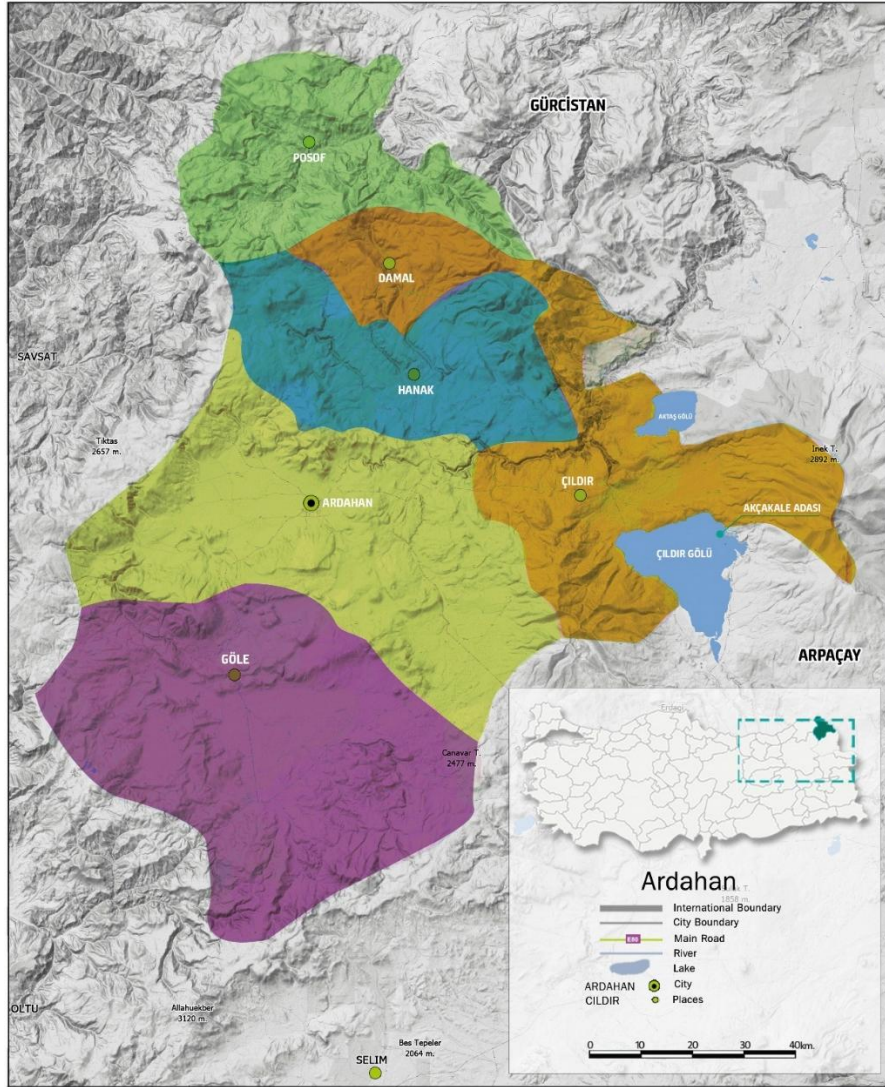
KAYNAKÇA

- Ateşoğulları, M.-Yıldırım, Y. (2003). *Ardahan İl Çevre Durum Raporu*, Ardahan. *Ardahan Çevre Durum Raporu 2012*, Ardahan, 2013.
- Balkan, K. (1985). "Urartuların Kökeni ve Dilleri", *Bulleten XLVIII/191-192*, 514-521.
- Belli, O. (1982). "Urartular", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, İstanbul, 139-208.
- Belli, O. (1999). "1997 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması", *AST XVI/II*, Ankara, 267-291.
- Bilgiç, E. (1984). "Urartular", *Türk Ansiklopedisi XXXIII*, 39-41.
- Bingöl, A. (2003). *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ceylan, A.- Ceylan, N. (2016). *Doğu'nun Sönmeyen Yıldızı Akçakale*, Erzurum.
- Ceylan, A. (1994). *Eski Anadolu'da Devletler Arası İlişkiler, Antlaşmalar (II. ve I. Binde)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ceylan, A. (2001). *Sarıkamış Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Erzurum.
- Ceylan, A. (2015). *Doğu Anadolu Araştırmaları II Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008-2014)*, Erzurum.
- Ceylan, A.-Ceylan, N. (2015). "Kavuşuk Yazıtı ve Değerlendirilmesi – Inscription

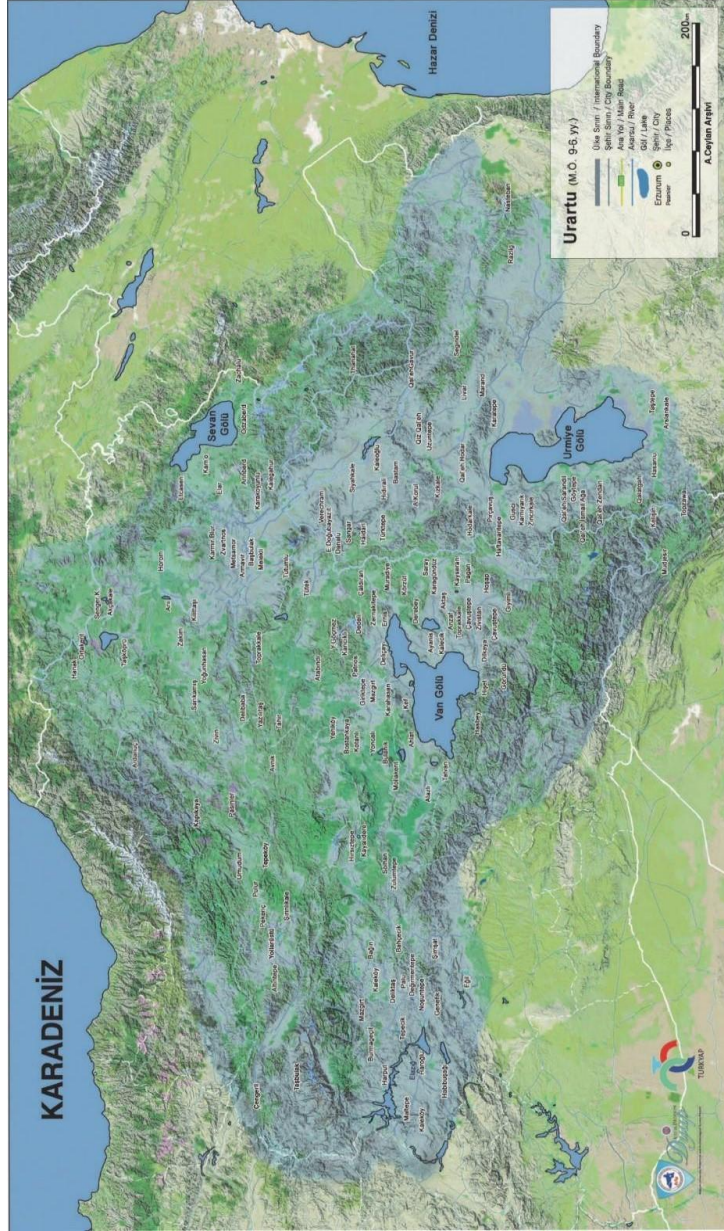
- and Analysis of Kavuştuk”, *BELGÜ* 1, 9-26.
- Ceylan, A.-Günaşdı, Y. (2016). *Eskiçağda Erzurum Kaleleri*, İstanbul.
- Ceylan, N. (2016). “Pasin Ovasının Kuzeye Açılan İki Tarihi Yolu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/43, 656-671.
- Çelik, S. (2013). *Ardahan-Göle’de Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çilingiroğlu, A. (1994). *Urartu Tarihi*, İzmir.
- Çilingiroğlu, A. (1997). *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir.
- Çilingiroğlu, A. (2011). “Urartu Dini”, *Urartu: Doğu’da Değişim*, (Ed. K. Köroğlu-E. Konyar), İstanbul, 166-179.
- Değe, A. (2003). *Çıldır İlçe Merkezinin Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dinçol, A. M.-Dinçol, B. (1992). “Die Urartäische Inschrift aus Hanak (Kars)”, H. Otten, E. Akurgal, H. Ertem, A. Süel (eds.), *Sedat Alp’e Armağan, Hittite and other Anatolian and Near Eastern Studies*, Ankara, 109-117.
- Esen, S. (2010). *Ardahan İli, Posof, Damal ve Hanak İlçeleri Florası*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Artvin: Çoruh Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Frankel, D. (1979). *The Ancient Kingdom of Urartu*, London.
- Friedrich, J. (1933). *Einführung ins Urartäische (Mitteilungen der Vorderasiatisch-Ägyptischen Gesellschaft XXXVII/3, Leipzig*.
- Gündoğdu, H. (2000). *Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan*, Ankara.
- Kalmış, G. (2017). *Tarihi ve Arkeolojik Veriler Işığında Ardahan*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Kozbe, G.-Ceylan, A. vd. (2008). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri- 6a-b Demir Çağları*, İstanbul.
- König, F. W. (1955-1957). *Handbuch Der Chaldäischen Inschriften, Archiv Für Orientforschung Herausgegeben Von Ernst Weidner, Beiheft, Graz*.
- Marr, N. A. (1919). “Nadpis Sarduri II, sina Argıştiya v Das-Kerpi na haldirskom ozere”, *Zapiski Kavkasskago Muzeya B (I)*.
- Melikişvili, G. A. (1960). *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*, Moskova.
- Meşçaninov, I. I. (1931). “Nadpis Menui iz sel. Zivina”, *DAN*, 69-73.
- Meşçaninov, I. I. (1931-32). “Neue chaldische Inschriften 2. Die Inschrift Sardurs 3. İn Daşkerpi”, *Afo VII*, 160-164.
- Meşçaninov, I. I. (1933). “Haldskaya nadpis iz sel. Zivin”, *IAN* 8(5), 407-412.
- Munr, M.-Rankin, (1973). “Assyrian Military Power, 1300-1200 B.C.”, *CAH III/2*, 274 vd.

- Nikolskii, M. V. (1893). “Klinoobraznıya Nadpis Rusa IV Kelani Kirlani (Aluçalu) na Beregu Gokçi v Erivanskoy Guberniyi”, *AIZ I*.
- Payne, M. R. (1993). *Urartu Yazılı Belgeler Kataloğu*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Payne, M. R. (2006). *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul.
- Pehlivan, M. (1984). *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Pehlivan, M. (1991). *Daya(e)ni / Diau(e)hi (Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar)*, Erzurum.
- Pınarcık, P. (2012). “Urartu Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi XXVII/2*, 459-482.
- Pınarcık, P. (2014). “Sargon'un Sekizinci Sefer Lokalizasyon Önerileri ve Bu Önerilerin Harita Üzerinde Gösterilmesi”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi 7*, 38-59.
- Piotrovskii, B. B. (1969). *Urartu*, Geneva.
- Salvini, M. (1967). *Nairi e Ur(u)atri: Contributo alla storia della formazione del regno di Urartu*, Roma.
- Salvini, M. (2006). *Urartu Tarihi ve Kültürü*, İstanbul.
- Salvini, M. (2011). “Urartu Tarihine Genel Bir Bakış”, *Urartu Doğuda Değişim*, (Edt. K. Köroğlu-E. Konyar), İstanbul, 74-101.
- Sayce, A. H. (1894). “The Cuneiform Inscriptions of Van, part 5”, *JRAS XXVI*, 691-732, (no. 80-85).
- Sayce, A. H. (1929). “Some New Vannic Inscriptions”, *JRAS*, 297-336, (no. 93-100).
- Sevin, V. (2005). “Urartu Devleti”, *ArkeoAtlas IV*, 64-78.
- Tarhan, M. T. (1978). *M.Ö. XIII. Yüzyılda “Uruatri” ve “Nairi” Konfederasyonları*, (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Tarhan, M. T. (1982). “Urartu Devleti'nin ‘Kuruluş’ Evresi ve Kurucu Krallardan ‘Lutipri=Lapturi’ Hakkında Yeni Görüşler”. *Anadolu Araştırmaları VIII*, İstanbul, 69-114.
- Tarhan, M. T. (1986). “Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri”, IX. *TTKong*, Ankara, 285-301.
- Tarhan, M. T. (2011). “Urartu Krallığı'nın Başkenti Tuşpa”, *Aktüel Arkeoloji Dergisi XXI*, 60-75.
- Tseretheli, G. B. (1939). *The Urartean Monuments in the Georgian Museum Tbilissi*.
- van Loon, M. N. (1966). *Urartian Art: Its Distinctive Araits in the light of New Excavations*, Leiden.

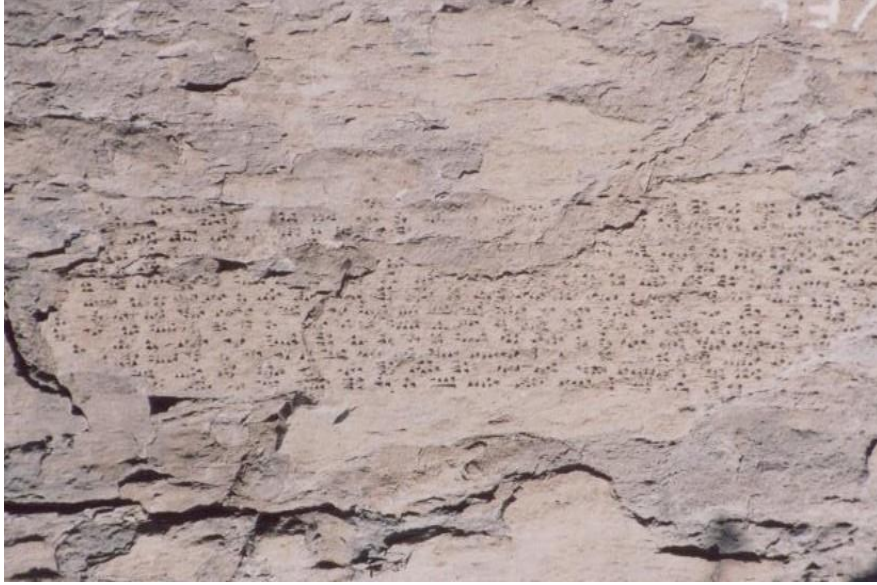
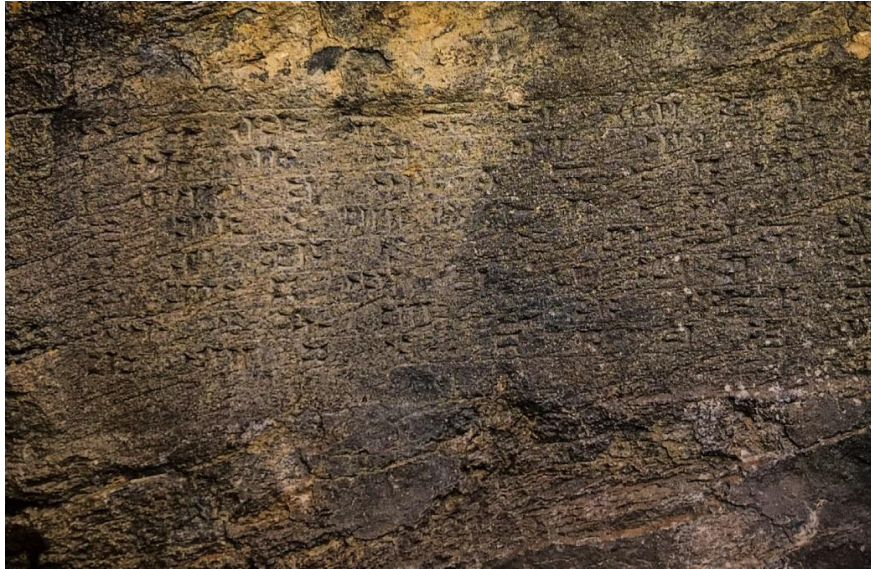
HARİTALAR

Harita 1. Ardahan ve Çevresi

Harita 2. Urartu Yayılım Haritası

FOTOĞRAFLAR**Foto. 1.** Ortakent (Hanak) Yazıtı**Foto. 2.** Taşköprü Yazıtı